

Середницька А. Я.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

ВІДМІННОСТІ МІЖ МОВНОЮ І КОНЦЕПТУАЛЬНОЮ КАРТИНАМИ СВІТУ З ПОГЛЯДУ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Анотація. У статті розглянуті особливості концептуальної і мовної картин світу, способи вияву мовної картини світу у мові, її роль у мисленні людини.

Ключові слова: концепт, концептуальна картина світу, мовна картина світу, когнітивна лінгвістика.

Постановка проблеми. Останнім часом у лінгвістиці щораз популярнішим стає когнітивний підхід до вивчення мови. Адже мова, як одна з найважливіших складових людського існування і мислення, містить основні уявлення про людину і світ, що її оточує. Лінгвісти досліджують зв'язок між мовою, дійсністю та свідомістю, вивчаючи відображену в мові картину світу – складну, масштабну систему знань і уявлень про людину та навколишню дійсність. Мовна картина світу – це «сукупність уявлень народу про дійсність, зафіксованих в одиницях мови на певному етапі розвитку», «комплекс мовних засобів, у яких відображені особливості етнічного сприйняття світу» [14, с. 5]. Називаючи навколишні явища, встановлюючи синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні зв'язки між словами, узагальнюючи інформацію в граматичні та синтаксичні категорії, людина класифікує явища дійсності і схематично відтворює її картину.

Мовна картина світу суттєво впливає на хід думок носія мови і його світогляд, відіграє вагомий роль у процесі мислення. Вона є одночасно і засобом пізнання дійсності, і результатом когнітивної діяльності носіїв певної мови.

Картини світу різних мов мають як спільні, інваріантні риси, так і суттєві національні особливості, пов'язані з менталітетом народу, його історією, культурою, природними умовами. У мові відображений характер народу [3, с. 481]. Кожна мова передає певний спосіб світогляду, розуміння й сприйняття будови світу, а отже, і його мовної концептуалізації. Виражені в ній значення утворюють певну систему поглядів, своєрідну колективну філософію, обов'язкову для всіх мовців [1, с. 39].

Мовна картина світу є очевидною для носія мови, але її національні особливості доволі важко сприймають представники іншої нації. «Властивий мові спосіб концептуалізації дійсності частково універсальний, частково національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов» [2, с. 43]. Недаремно Людвіг фон Вітгенштайн вважав, що межі моєї мови є межами мого світу. Тільки вивчивши іншу мову, ми можемо вийти за рамки своєї картини світу і досягнути іншу, відмінну від рідної.

Ще у дитинстві, засвоюючи рідну мову і спілкуючись із представниками свого етносу, ми одночасно сприймаємо інформацію про світ, приховану в мові. Звичайно, крім мови, національну картину світу виражають також культура, мистецтво, обряди, норми суспільної поведінки. Однак вплив мови і її смислових стереотипів на свідомість є найвагомішим, оскільки мова є засобом мислення і спілкування, фіксації і нагромад-

ження знань. В. фон Гумбольдт вважав, що людина розуміє світ саме за посередництвом мови, оскільки «мова – орган, який утворює думку» [6, с. 75].

Аналіз останніх досліджень. Першим заявив про існування мовної картини світу філолог, політик, мандрівник і поліглот В. Гумбольдт. Він володів багатьма мовами і помітив, що їхня структура відображає ментальність народу. Науковець стверджував, що кожна природна мова має характерний тільки для неї огляд світу. Різні мови – це не різні позначення того самого предмета, а його різне бачення і відображення. Оскільки мова виражає особливий світогляд і спосіб мислення народу, вона стає його «духом» [6, с. 147].

Наступником В. Гумбольдта став Л. Вайсгербер, що розробив теорію мовної картини світу. Він вважав мову творінням нації, у якому відображено результат пізнання світу всіма поколіннями. У лексиці відбиваються типові для кожного носія мови поняттєві засоби мислення. Отже, «рідна мова відображає у своїх поняттях певну картину світу і передає її членам мовної спільноти», формуючи їхній спосіб мислення [16, с. 250]. В українському мовознавстві ідеї В. Гумбольдта розвивав О. Потебня, думки якого випередили свій час і були близькими до теорії мовної відносності і неогумбольдтіанства ХХ сторіччя Л. Вайсгербера, Л. Вітгештейна, Й. Трйра.

Наступним етапом розвитку ідей мовної картини світу стала гіпотеза мовної відносності, висловлена американськими етнолінгвістами Е. Сепіром та Б. Уорфом. Вони вважали мову і культуру її носіїв взаємопов'язаними: мова залежить від культури, але й сама впливає на неї. Така концепція перегукується з думкою В. Гумбольдта: «всяка мова, позначаючи окремі предмети, насправді творить: вона формує для народу, який є її носієм, картину світу» [7]. Е. Сепір та Б. Уорф також вважали, що структура мови визначально впливає на спосіб мислення і поведінки народу. Носії різних мов сприймають дійсність неоднаково, оскільки на них впливають семантичні категорії, закладені в мові: «Ми розчленовуємо природу в напрямку, який підказує наша рідна мова» [19, с. 174].

У польському мовознавстві проблему мовної картини світу досліджували С. Бартмінський, А. Вежбицька, А. Пайдзінська, Т. Радзієвська, Р. Токарський, російському – Н. Арутюнова, Н. Болдирев, Т. Булігіна, Ю. Караулов, Б. Серебренніков, Ю. Степанов, С. Тер-Мінасова, А. Уфімцева, А. Шмелев, Р. Фрумкіна, Є. Яковлева, українському – Ф. Бацевич, С. Бук, Н. Венжинович, І. Голубовська, Г. Губарева, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, І. Живіцька, В. Калашник, Г. Колшанський, Т. Космеда, М. Кочерган, О. Косенко, Г. Лукаш, О. Новосадська, Л. Лисиченко, О. Кубрякова, Н. Попова, Ф. Прадід, Ж. Соколовська, Н. Сукаленко та інші.

Мета статті – проаналізувати спільні та відмінні риси між мовною та концептуальною картинами світу.

Виклад основного матеріалу. Більшість науковців (І. Голубовська, Ж. Соколовська, Ю. Караулов, Г. Колшанський, Т. Космеда, О. Кубрякова, В. Постовалова, Г. Рамішвілі, Б. Серебренников, В. Телія, Г. Уфимцева та інші) відрізняють мовну картину світу від концептуальної.

Концептуальна картина світу – це представлення світобудови у свідомості людини у вигляді системи концептів. Концепти, або когнітивні універсалії, узагальнюють знання про реалії доквілля у вигляді високо абстрактних понять.

Концептуальна картина світу масштабніша від мовної. Вона не обмежена мовною інформацією, оскільки «у її творенні беруть участь різні типи мислення, і не все, що пізнано людиною, набуває словесної форми, не все відображається за допомогою мови, і не вся інформація, яка надходить із зовнішнього світу, набуває мовного виразу» [10, с. 12]. Мовна картина світу є більш стислою, бо мовне вираження отримують тільки ті концепти, які є важливими для нації [13, с. 10–14].

Концептуальна картина світу інваріантна, властива багатьом народам, оскільки здебільшого опирається на наукову інформацію. Вона не залежить від того, носієм якої мови є людина. Натомість мовна картина оригінальна, особлива для кожної нації, тому що кожна мова по-своєму організує (концептуалізує) світ. Мовна картина світу наївна, часто містить антропоцентричні уявлення, оцінні судження, стереотипи. Ж. Соколовська стверджує, що мовна картина світу містить не тільки наукове знання, а й повсякденне, побутове, міфологічні, казкові компоненти знання, вигадки, фантазії, марновірства [18, с. 3–6].

Концептуальна картина світу постійно еволюціонує, поповнюється, а мовна є більш консервативною і тривалий час зберігає уявлення людини про світ, інколи навіть застарілі. Концептуальна картина світу є більш об'єктивною, а мовна – антропоцентричною, функціональною, повсякденною, побутовою, практичною, а в деяких сферах – надзвичайно детальною [5, с. 7; 9, с. 56–59].

Складовими концептуальної картини світу є поняття і уявлення, а мовної – мовні одиниці. Мовна картина світу зафіксована в лексичних, граматичних, словотвірних значеннях, синтаксичних конструкціях та фразеологізмах, у будові семантичних полів, синонімічних рядів, антонімічних пар, гіперо-гіпонімічних груп тощо. Інакше кажучи, мовну картину світу формують значення всіх одиниць мови, що утворюють її «сукупний семантичний простір» [11, с. 61]. Г. Уфимцева також вважає, що концептуальна модель світу містить інформацію, подану в поняттях, а мовна – закріплену в семантичних категоріях і семантичних полях, що складаються зі слів і словосполучень, по-різному структурованих у межах певного поля тієї або іншої конкретної мови [20, с. 110]. І. Голубовська розширює цю думку і стверджує, що вияв мовної картини світу не обмежено семантикою: «Вираження культурно-національної специфіки відбувається на всіх без винятку рівнях мовної системи» [15, с. 39]. Аналогічних поглядів дотримується і В. Жайворонок: «Мовна картина світу – це мозаїкоподібна польова структура взаємопов'язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об'єктивний стан речей доквілля і внутрішнього світу людини, тобто загалом картину (модель) світу як таку» [8, с. 15].

Тим паче, реконструкція мовної картини світу передбачає передусім семантичний аналіз лексики з метою встановлення

відображеної в ній системи уявлень – концептів. При цьому використовують метод концептуального аналізу, компонентний аналіз значень лексичних одиниць, ступеневий аналіз словникових дефініцій [12, с. 84–95], статистичний метод. Слова – потенційні мовні концепти – є частовживаними, мають багато похідних, поширені в фразеологізмах [15, с. 41], схильні до полісемії і мають багато синонімів.

Максимально наближеною до мовної картини світу є синоптична схема ідеографічного словника, побудованого за ономасіологічним принципом – від поняття до слова. Адже синоптична схема – це система концептів, мовних понять високого рівня абстрактності, яким підпорядковано лексичні одиниці у словникових статтях.

Концептуальний склад самої мовної картини світу є неоднорідним за змістом. Як вважає С. Воркачов, мовні концепти можуть бути як універсальними, науковими, властивими для багатьох мов, так і лінгвоспецифічними, тобто властивими тільки цій мові наївними уявленнями [4]. Таку ж думку висловлює І. Голубовська: «Перша частина є, по суті, сукупністю ментальних універсалій, позанаціональним мисленнєвим кодом... Друга частина... утворюється внаслідок перекодування єдиного для всіх етносів мисленнєвого коду на вербальний у межах кожної конкретної етнічної мови, що супроводжується накладанням національно-специфічних нюансів світовідчуття, світоосмислення й світооцінки на універсальну логіко-поняттєву основу» [15, с. 40].

Незважаючи на відмінності, концептуальна та мовна картини світу тісно пов'язані між собою. Мовна картина світу виникає під впливом концептуальної, але в процесі мислення може впливати на останню. Про тісний зв'язок двох картин світу писали Б. Серебряников, Е. Кубрякова, В. Постовалова, В. Телія, А. Уфимцева [17, с. 139].

Висновки з дослідження й перспективи подальших пошуків. Отже, концептуальна і мовна картини світу – це дві взаємопов'язані, але відмінні структури. Мовна картина світу виникає на основі концептуальної, але містить не всі її фрагменти. Особливостями мовної картини є її антропоцентричність, наївність, наявність оцінних характеристик, побутових, повсякденних знань. Вона має національну специфіку, пов'язану з відмінностями світосприйняття різних народів. Дослідження мовної картини світу – дуже важлива ланка когнітивної лінгвістики, оскільки вона допомагає зрозуміти процеси мислення всіх людей і з'ясувати одну з причин виникнення національних особливостей світобачення. Розроблення мовної картини світу для української мови ще не завершено. Перед українськими мовознавцями стоїть завдання продовжувати теоретичні дослідження, укладати ідеографічні словники і тезауруси, встановлювати систему національних концептів, їхній зміст і способи вияву.

Література:

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 37–67.
2. Апресян Ю.Д. Эмоциональная система. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–65.
3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 605 с.
4. Воркачов С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачов. – Москва: Гнозис, 2004. – 236 с.

5. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу / І.О. Голубовська. – К.: Логос, 2004. – 283 с.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; [пер. с нем. Г.М. Рамишвили]. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
7. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. / В. Гумбольдт – М. Прогресс, 1985. – 452 с.
8. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
9. Избранные труды / Ю.Д. Апресян. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т. 1: Лексическая семантика: синонимические средства языка. – 2 изд., испр. и доп. – 472 с.
10. Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорій оцінки / Т.А. Космеда. – Л.: ЛНУ імені І. Франка, 2000. – 350 с.
11. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: Наука, 1997. – 148 с.
12. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов / Э.В. Кузнецова // Вопросы металингвистики. – Л.: Изд.-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 84–95.
13. Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж, 2002. – 192 с.
14. Попова З.Д. Язык и национальная картина мира / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2002. – 59 с.
15. Проблеми зіставно-конфронтативного вивчення національно-мовних картин світу / І. Голубовська // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – 2010. – Вип. 21. – С. 39–42.
16. Радченко О.А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства / О.А. Радченко. – М., Едиториал УРСС, 2005. – 312 с.
17. Серебряников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И., Телия В.Н., Уфимцева А.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М., Наука, 1988. – 216 с.
18. Соколовская Ж.П. Картина мира в значениях слов – семантические фантазии или «катехизис семантики»? / Ж.П. Соколовская. – Симферополь: Таврия, 1993. – 231 с.
19. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. Уорф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 1. – М.: Иностранная литература, 1960. – С. 145–178.
20. Уфимцева А.А. Роль лексики в сознании человеческом и формировании языковой картины мира / А.А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 108–116.

Середницька А. Я. Отличия между концептуальной и языковой картиной мира с точки зрения современной лингвистики

Аннотация. В статье проанализированы особенности концептуальной и языковой картин мира, способы проявления языковой картины мира в языке, ее роль в мышлении человека.

Ключевые слова: концепт, концептуальная картина мира, языковая картина мира, когнитивная лингвистика.

Serednytska A. The difference between conceptual world image and language conceptualization of surrounding world

Summary. The article deals with issues connected with language conceptualization of surrounding world which is kept in language units and affects human thinking.

Key words: concept, conceptualization of surrounding world, language world image, cognitive linguistic.